

УДК 94(47+57)«18/19»

Н.С. ЧЕРНІКОВА

ГРАФ ОЛЕКСІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ БОБРІНСЬКИЙ І «ДВОРЯНСЬКЕ ПИТАННЯ» В РОСІЇ (1875–1898 рр.)

Чернікова Наталія Семенівна – здобувач кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

У статті розглянуто проблеми суспільно-політичного становища помісного дворянства пореформеного періоду в Росії (70-90-ті рр. XIX ст.) в контексті діяльності О. О. Бобринського на посаді предводителя петербурзького дворянства. Визначені ідеологічні орієнтації та практичні кроки графа по збереженню панівного положення вищого стану в соціальній та політичній структурі Російської імперії.

Ключові слова: О. О. Бобринський, предводитель, помісне дворянство, «дворянське питання», переселенська політика, землеволодіння.

В статье рассмотрены проблемы общественно-политического положения поместного дворянства пореформенного периода в России (70-90-е гг. XIX в.) в контексте деятельности А.А.Бобринского на должности предводителя петербургского дворянства. Определены идеологические ориентации и практические шаги графа по сохранению господствующего положения высшего сословия в социальной и политической структуре Российской империи.

Ключевые слова: А.А. Бобринский, предводитель, поместное дворянство, «дворянский вопрос», переселенческая политика, землевладение.

The article considers the problem of socio-political situation of the landed gentry of post-reform period in Russia (70-90th of the XIX cent.) through the prism of A.A.Bobrynsky activity as the leader of the Petersburg nobility. Are defined his ideological orientation and practical measures to maintain the column position of the dominant estate in the social and political structure of the Russian Empire.

Keywords: A. A. Bobrinskiy, leader, landed nobility, «nobiliary question», migrant policy, landownership.

© Н.С. Чернікова, 2012

Постановка проблеми. У світлі світової та вітчизняної історичної науки особливої актуальності набуває дослідження політичної, соціальної історії крізь призму життя та діяльності окремих осіб, які одночасно виступають як носіями суспільно-історичних подій та процесів, так і їх творцями. В цьому контексті привертає увагу постать графа Олексія Олександровича Бобринського – визначного суспільно-політичного та державного діяча Російської імперії, представника і виразника інтересів помісного дворянства. Початковий етап його діяльності припав на пореформений період (70-90-ті рр. XIX ст.), що позначився трансформаційними процесами в дворянському середовищі, пов'язаними із необхідністю пристосування до об'єктивно-історичних умов та економічних інновацій. Саме в цей період гостро постала проблема взаємовідносин влади і помісного дворянства в умовах політизації суспільства та збереження за його представниками провідної ролі в економічному, політичному, суспільному житті країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному етапі суспільного розвитку сформувалась потреба в критичному переосмисленні багатьох стереотипів, пов'язаних з історією російського дворянства як соціальної та політичної еліти суспільства, що виступало носієм моральних та культурних цінностей і становило одну з підвалин самодержавного устрою Росії. Проблеми визначення соціально-економічного і політичного статусу помісного дворянства, відтворення його психологічного і політичного портрета крізь призму трансформації соціальної поведінки стану знайшли

відображення в роботах російських дослідниць К.Барінової [1] та К. Кабитової [9]. І. О. Христофоров [22; 23] досліджував процес зростання політичної свідомості серед дворян пореформеного періоду. У статті використано наукові розвідки радянських істориків – А. П. Кореліна [12; 13], Ю. Б. Соловйова [19], В. Г. Чернухи [24], в яких розглянуті проблеми деформації дворянства, його місця в суспільно-політичній структурі Росії.

Мета дослідження. Проте на сьогодні вимагають дослідницької уваги засоби й методи впливу помісного дворянства на політичне та суспільне життя країни, на вироблення державної політики в цілому, дослідження ідеологічних орієнтацій та діяльності окремих його представників. Тому метою даної розвідки є визначення політичного світогляду та напрямків діяльності графа О. О. Бобринського у вирішенні «дворянського питання» у 70-90-х рр. XIX ст.

Джерельна база дослідження. У статті використано архівні матеріали – статті О. О. Бобринського, де викладені його погляди на нагальні проблеми помісного дворянства зазначеного періоду [8; 14; 21], проекти графа щодо створення та функціонування «Святої дружини» [15; 17], а також публікації консервативної преси кінця XIX ст. [2; 3; 6; 7; 10; 11; 20], що підтверджують актуальність «дворянського питання» в Росії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Олексій Олександрович Бобринський (1852-1927) був вихідцем із відомої родини графів Бобринських, що з'явилася в дворянських гербовниках Росії наприкінці XVIII ст. Факт приналежності

її представників до царюючої родини Романових значною мірою сприяв закріпленню Бобринських в елітарних колах російського суспільства. Представники роду обіймали придворні та державні посади, знаходячись у центрі суспільно-політичного життя. Неабияким підґрунтям для формування світогляду Олексія Олександровича стала приналежність його родини до кола великих землевласників та цукрозаводчиків Росії, що сприяло не лише матеріальному добробуту, а й зростанню авторитету серед помісного дворянства.

У 23-річному віці Олексій Бобринський очолив санкт-петербурзьке повітове дворянство, а вже через три роки був обраний губернським предводителем [4, с. 32]. Саме цей період (1875-1898) став для нього відправним у боротьбі за відстоювання півного положення дворянського стану в Росії. Значимо, що саме завдяки цим посадам дворянство зберігало своє значення в державі. Зважаючи на те, що повітовий предводитель обирався дворянськими зборами і затверджувався губернатором, а губернський предводитель міг призначатися особисто імператором, вони отримували певну незалежність від місцевої влади та виконання її розпоряджень. Статус губернського предводителя давав можливість головувати в земському зібранні, училищній раді, брати участь в діяльності майже всіх органів місцевого самоуправління, в губернських нарадах, нарадах з селянських, земських і міських справ тощо [13, с. 73-74]. Таким чином, предводителі, хоча юридично не мали виконавчих повноважень, здійснювали суттєвий вплив на напрямки діяльності місцевої адміністрації.

Відразу по призначенні Олексій Олександрович зіткнувся з колом проблем, що постали перед російським помісним дворянством пореформеного періоду. Ослаблення позицій дворянського стану було пов'язане насамперед з капіталістичними зрушеннями в Росії, що спричинили прискорення процесу обезземелення вищого стану та швидке зростання «служилого» дворянства, для якого державна служба стала основним джерелом прибутку. Через залучення частини дворян до підприємницької діяльності, віддаючи перевагу державній службі та землеволодінню, помісне дворянство поступово втрачало колишні позиції в державному апараті [13, с. 60-61, 70]. Зростання соціальної мобільності стану непокоїла дворянські зібрання, породжуючи загрозу поповнення дворянства вихідцями з інших станів. Похідною проблемою для помісного дворянства стало зростання ліберальних настроїв серед дворянської молоді. О. О. Бобринський із сумом констатував, що на 80-ті рр. XIX ст. дворянство виявилось розколотим на безліч угруповань, нездатних консолідуватись під верховенством визнаних керівників. Фактично представники дворянства окремих губерній на чолі з місцевими предводителями являли собою свого роду окремішні «анклави», всередині яких також не було єдності. Роз'єднаність консервативного табору знаходила відображення в особистій ворожнечі, що була складовою самої атмосфери його існування [19, с. 110-111]. Фактично під загрозою знаходилося політичне і економічне положення дворянства.

Таким чином, світоглядні орієнтації О. О. Бобринського у поєднанні з об'єктивно-історичними чинниками обумовили напрямки його діяльності у вказаний період, а саме: консолідація помісного дворянства з метою відстоювання власних прав і привілеїв та активне залучення його представників до роботи державного механізму Російської імперії.

Певним поштовхом до активізації діяльності для Олексія Олександровича стало вбивство в 1881 р. імператора Олександра II. Саме тоді він уперше висловив думку про необхідність впровадження представництва в Росії. Прецедент убивства монарха, на думку графа, відображав собою вузол протиріч, що виникли в російському суспільстві і корінилися в закостенілості державного механізму. Єдиний вихід Бобринський вбачав у проведенні державних перетворень, відсутність яких, на його думку, і стала передумовою для суспільного невдоволення. «Лиходії прикривають свої діяння чистим плащем прогресивного історичного розвитку країни», – говорив він, закликаючи уряд до реформування, що дозволило б відняти у супротивника його зброю і позбавити тим самим опозиційні рухи ідеологічної основи [21, арк. 3 зв.-4]. Його підґрунтям, вважав Олексій Олександрович, мало стати залучення помісного дворянства до політичного життя Росії шляхом створення представницької установи – Думи або Земського собору. «Пора прийшла скликати виборних російських людей і віддати на їхнє судження животрепетне питання дня...», – писав він [21, арк. 4].

Характерно, що О. Бобринський не обмовляв ні умови формування, ні спектр діяльності представницького органу як постійно діючого інституту влади. На момент створення він пропонував передати до його відання частину повноважень Верховної Комісії, Військових судів, безпосередньо генерал-губернаторів, у діяльності яких вбачав потенційну небезпеку свавілля, а отже, суспільних заворушень і нового кровопролиття [21, арк. 4 зв.-5]. Як бачимо, запропонована Бобринським установа нічим не нагадувала «класичний» парламент із законодавчими функціями, що обмежували права глави держави. Скоріш за все, мету його створення граф вбачав у перерозподілі виконавчих, судових і каральних повноважень між представниками урядової верхівки і «виборними кращими людьми», репрезентованими в Думі. Цікаво, що Олексій Олександрович не торкався питання про соціальний статус останніх. Цей факт можна пояснити глибокою переконаністю графа в тому, що тільки дворянство було здатне гідно представити інтереси російського суспільства в державних органах влади і зміцнити монархічні основи існуючого ладу.

Проте через відсутність будь-яких змін у діях уряду по стабілізації суспільного становища в Російській державі, частина петербурзького дворянства, очолювана О. Бобринським, вирішила покласти на власні плечі функції охорони нового царя – Олександра III, об'єднавшись навколо «Союзу дружини», або «Святої дружини» (далі – СД). Відносини в організації були ієрархічними та носили конфіденційний характер; всі учас-

ники іменувалися «братами» і мали свій порядковий номер. Відомо, що О. О. Бобринський діяв як «брат № 126», граф П. П. Шувалов – «брат № 108», М.В.Чариков – «брат № 215». Вступ до Союзу здійснювався через рекомендацію одного з його членів. Кандидат приймав присягу, одним з пунктів якої була покора «старшим братам» – О. Бобринському та Б. В. Штюрмеру. Діяльність членів СД полягала насамперед у тому, що шляхом листування вони оповіщалися про напрямок руху царя в Петербурзі й у призначений час з'являлися в зазначеному місці з метою охорони від можливих терористичних актів [15, арк. 1-37].

Цілком очевидно, що функції «особистих охоронців», виконувані визначними суспільно-політичними і державними діячами країни, викликали глузування серед придворної еліти, обізнаної про існування СД. На початку 1882 р. Бобринський відзначав зростання невдоволення серед членів організації і водночас страх покинути її лави через існування «компрометуючих» присяжних записок, даних при вступі, а також епістолярії до «братів» [17, арк. 8-8 зв.]. Тому Олексій Олександрович підготував проект реорганізації СД, що вочевидь вичерпала себе. Мета нової організації практично не зазнала змін: «Для охорони життя Государя Імператора в Санкт-Петербурзі і для боротьби з терористами, політичними убивствами, динамітом...» [17, арк. 11 зв.]. Значні зміни передбачалися у структурі організації: замість «братських відносин» граф пропонував триступеневу систему: Рада Союзу – розпорядники – рядові члени. До функцій Ради – координуючого центру – належали, зокрема, збирання інформації та видання постанов, скликання з'їздів розпорядників, що керували групами рядових членів тощо. Згідно з проектом, Бобринський пропонував зберегти принципи протекції для вступників, однак остаточне рішення приймалося Радою після обговорення. З огляду на помилки в організації СД, Олексій Олександрович вказав у проекті можливість вільного виходу з нової організації із поверненням укладеної вступником підписки [17, арк. 11]. Співробітництво СД з урядом і поліцією не заперечувалося організаторами, але саме Рада мала вирішувати питання про необхідність надання останнім тих чи інших відомостей [17, арк.12 зв.].

Однак спроби Бобринського об'єднати хоча б петербурзьке дворянство навколо СД виявилися марними, зважаючи на те, що мета організації мала досить обмежений та локальний характер, а форми діяльності зводилися до дублювання завдань «охоронного відділу». Тим не менше, їм вдалося продемонструвати відданість монарху та цілковиту підтримку самодержавства в умовах економічної та політичної кризи дворянського стану в цілому.

Слід зазначити, що протягом 80-90-х рр. XIX ст. імператори Олександр III та Микола II неодноразово залучали Бобринського до діяльності комісій, нарад з окремих питань місцевого та державного значення. У 1882 р. Олексій Олександрович взяв участь у нараді «досвідчених людей» з переселенського питання. Вихідним положенням для всіх

учасників була думка про невідчуженість селянської землі та збереження общинного землекористування без права викупу ділянок та набуття прав особистої земельної власності [14, арк. 4]. Нагадаємо, що інститут общини розглядався дворянством як один з атрибутів самодержавної Росії, тому проблему нестачі землі пропонувалось вирішити шляхом переселення селян на відведені державою території. Однак розбіжності між учасниками виявились у шляхах та мотивації втілення зазначених заходів у життя, тому на нараді було вироблено два проекти – проект більшості та проект меншості. В останньому Олексій Олександрович та його однодумці пропонували встановити державний нагляд за переселенням селян та на місцях прибуття через мережу урядових агентів чи місцеву адміністрацію, що мали ознайомити їх з умовами переселення та сприяти вибору ділянки [14, арк. 30 зв.-31]. З метою залучення селян до переселення вони пропонували встановити пільгові умови, запровадити низку протекціоністських заходів: зниження викупних платежів, розстрочку виплати податків, відсрочку недоїмок, пільги на проїзд, отримання готівки тощо [14, арк. 33-35]. Таким чином, на початку 80-х рр. XIX ст. Бобринський, як і більшість представників помісного дворянства, вважав одним зі шляхів вирішення селянського питання заохочення переселенської політики, підтримуючи думку про необхідність збереження селянської общини. Однак її проведення мало бути обов'язком держави і проходити під контролем у вигляді урядової ініціативи, а не поступок селянству з метою запобігання новим заворушенням.

З початком правління Олександра III проблеми помісного дворянства набули загальнодержавного значення, і діяльність уряду означилася про-дворянською спрямованістю. На початку 90-х рр. XIX ст. за ініціативи царя уряд розпочав розробку програми порятунку дворянського землеволодіння і стану в цілому. Згідно з Указом від 20 листопада 1891 р. була створена Особлива комісія під головуванням М.С. Абази для розробки заходів по зміцненню дворянського землеволодіння, до складу якої увійшли міністри та губернські предводителі дворянства, у тому числі й О. О. Бобринський [19, с. 203]. Засідання комісії тривали з 4 лютого до 16 листопада 1892 р., де обговорювались питання про співвідношення дворянства і буржуазії. Результати роботи були цілком на користь помісного дворянства. Воно визнавалось чи не єдиним безкорисливим захисником інтересів сільського населення та виразником його потреб і нестатків. Уряд зазначав, що дворяни-землевласники на місцях здійснювали сприятливий вплив на усі сфери життя повіту чи губернії і виступали «поборниками заходів, що ставлять за мету інтереси загального блага» [19, с. 205]. Таким чином, ідеологічним підґрунтям наради була думка про потенційну неспроможність уряду дійово контролювати місцеве життя без помісного дворянства, і звідси – про зміцнення дворянського землеволодіння в контексті безпосередніх інтересів самодержавства. Однак на засідання Держради проект потрапив лише в 1895 р. – з рекомендацією направити спочатку на розгляд дво-

рянських зборів та предводителів дворянства. У лютому 1896 р. міністр внутрішніх справ І. Л. Горемікін із санкції царя скликав у Петербурзі На раду губернських предводителів дворянства для обговорення дворянського питання під головуванням О. О. Бобринського [19, с. 220-222]. Метою наради було обмеження самовладдя бюрократії і розширення виборного начала за рахунок дворянства. Учасникам вдалось віднайти спільне підґрунтя, а саме: неприйняття системи С. Ю. Вітте та спроба домогтися від уряду відмови від запровадженої ним фінансово-економічної політики. Предводители отримали необмежену можливість викласти власні погляди на коло проблем загальнодержавного значення. Виступаючи від імені захисників загальноселянських інтересів, дворяни запевняли про зубожіння села через урядову політику Вітте, що опікувалась лише промисловістю, залізницею та банками. «Поміщики, селяни, хлібні торговці розоряються й біднішають через нехтування їхніми потребами», – говорилося в підсумковій резолюції уряду [19, с. 223].

На нараді було розглянуто більше 80 питань щодо долі вищого стану, а також проекти комісії М. С. Абази, які неоднозначно були сприйняті учасниками. Зокрема, під час обговорення питання про набуття прав дворянства, тобто про поповнення стану, учасники наради в цілому висловились про обмеження до переходу в дворянський стан чиновництва. З цією метою пропонувалось підвищити чин, що дає дворянське звання, з дійсного статського радника та відповідних йому полковника і капітана I рангу до таємного радника, генерал-майора і контр-адмірала. Однак більшість виступила за приєднання нових землевласників, побоюючись перетворення дворянства на замкнуту касту, що призвело б до «вимирання» або ж виникнення паралельного класу землевласників-конкурентів [19, с. 224].

Єдність присутніх виявилась у підтримці та недоторканності інституту земських начальників у питанні про надання дворянам нових привілеїв у Дворянському банку. При цьому дворяни запевняли, що не шукали для стану спеціальних пільг і не виділяли його з загальної маси сільського населення [19, с. 225-226].

Однак, незважаючи на урядові кроки назустріч дворянству та спроби об'єднання для захисту власних інтересів, зусилля виявились марними. 2 місяці потому в газеті «Громадянин» йшла мова про тенденцію розбрату серед предводителів, більшість якої складала «несерйозна молодь, яка не розуміє значення земельного дворянства в загальному устрої російського життя, російського села» [16, с. 2-3].

Незабаром після наради предводителів поміщики отримали нові аванси від верховної влади. 17 травня 1896 р. у день коронації Микола II звернувся до дворянства зі словами, що йому відомо про «важкий час, пережитий дворянством», і запевняв у наданні державної підтримки – «його нестатки не будуть забути» [19, с. 227]. 13 квітня 1897 р. імператор видав Височайший рескрипт про підтримку урядом родового дворянства і зібрав нараду 27 гу-

бернських предводителів «для з'ясування потреб дворянства», на якій був присутній і О. О. Бобринський [8, арк. 10]. На розсуд учасників була запропонована широка програма урядових заходів, спрямованих на надання різного роду допомоги великим земельним власникам. Зокрема, обговорювались питання про державну закупівлю зернових, експорт худоби, перегляд систем доставки і митних зборів, введення державного страхування, купівлі-продажу дворянських маєтків, розширення прав дворянства в цілому [8, арк. 10 зв.-11]. Результатом наради стало рішення про перекладання розробки проектів з визначених питань на представників дворянства різних губерній під безпосереднім керівництвом предводителів. Таким чином, дворянство отримувало бажану можливість брати безпосередню участь у виробленні державної політики і зміцненні свого положення.

Однак, зважаючи на соціальну й майнову неоднорідність дворянського стану, Бобринський поставив слушне питання про визначення «того розряду осіб, яким уряд вважає справедливим надати допомогу» [8, арк. 11 зв.]. Тобто, фактично, знову йшла мова про співвідношення «старого» – спадкового і «нового» дворянства. За визначенням Олексія Олександровича, до першого належали землевласники, що володіли нерухомістю – земельними угіддями, та домовласники-міські дворяни, а друге складалось з «особистих» дворян, що отримали дворянський титул після 60-х рр. XIX ст. Як особисте, так і міське дворянство, на думку графа, видатного місця в державному ладі Росії не займали, і, відповідно, держава не була зацікавлена в збереженні їх як класу [8, арк. 9-9 зв.]. Необхідність зміцнення помісного дворянства граф аргументував тим, що вони були носіями чеснот предків, користалися довірою й авторитетом у населення і були віддані існуючому державному ладу [8, арк. 9 зв.]. «Бажано зберегти в Державі те дворянство, що з одного боку стоїть близько до вищого управління і престолу, а з іншого боку – зв'язане із селянством тотожними поземельними інтересами», – запевняв він [8, арк. 9].

Таким чином, на нараді Бобринський відстоював ідею збереження привілеїв та панівного становища помісного дворянства, відкидаючи можливість надання дворянам-домовласникам та представникам буржуазії політичних прав. Щоб уникнути звинувачень у відстоюванні замкнутості стану, він не відкидав ідею про створення умов для поповнення дворянства новими соціальними силами, однак він вбачав можливість її втілення у далекому майбутньому [8, арк. 11 зв.].

Продворянська спрямованість урядової політики сприяла зростанню суспільного інтересу до «дворянського питання», що стало одним з центральних тем для обговорення в газетах. В «Московских ведомостях» з'явилась низка публікацій, в яких проводилась думка про необхідність тісного взаємозв'язку дворянства і селянства, що є запорукою стабільності державного організму [20, с. 1-2]. Кн. Д. К. Церетелев запевняв, що знищення станових перегородок призведе до подвоєння економічного антагонізму [11, с. 1]. На адресу уряду

зі шпальт газет сипалися звинувачення в обмеженні не лише матеріальних, а й політичних інтересів дворянства, маючи на увазі насамперед створення інституту земських начальників та підпорядкування земств губернським властям [10, с. 1]. З новою силою охоронителі піддавали критиці бюрократичний апарат та чиновництво, ствержуючи його політичну ненадійність та виставляючи на противагу «кращих людей» зі спадкового дворянського середовища [6, с. 2; 7, с. 1]. «Громадянин» звинувачував петербурзькі бюрократичні кола в байдужості та неспівчутливості ставленні до дворянства [2, с. 6; 3, с. 3]. Помісне дворянство протиставлялось службовому, що нібито зрослося з бюрократичним та вороже ставилось до першого.

Висновки і напрямки подальших досліджень. Отже, помісне дворянство наприкінці XIX ст. отримало бажану державну підтримку та визнання необхідності його позитивного впливу на місцеве самоуправління. Проте навіть це не сприяло процесам консолідації та політизації дворянського стану. О.О. Бобринський із сумом констатував, що наразі предводителів продовжували носити характер приватних бесід щодо збереження колишніх позицій помісного дворянства в соціальній і політичній структурі суспільства. Основна частина панівного

стану виявилась неготовою до активних дій через характерну для дворянського середовища пасивність, абсентеїзм, неготовність сприйняття суспільних новацій.

Події початку XX століття значно погіршили становище самодержавства і його опори – консервативного дворянства, які не змогли виступити єдиним фронтом. Процеси лібералізації суспільних рухів, формування політичних партій і угруповань лівого напрямку, невдачі в російсько-японській війні, революційні події 1905 р. сприяли наростанню серед консервативного дворянства розбрату й хитань. Проте саме ці обставини слугували каталізатором до консолідації та здійснення практичних кроків у боротьбі за збереження самодержавного устрою та панівного становища дворянства в соціальній та політичній структурі Російської імперії. Вже у 1906 р. за ініціативи та під головуванням О. О. Бобринського була створена загальнодворянська організація – Об'єднане дворянство, існування якої протягом наступного десятиліття значною мірою обумовило напрямки урядової політики та внутрішньополітичного курсу Росії в цілому. Особливості її функціонування, склад, напрямки діяльності тощо на сьогодні вимагають наукового дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Барінова Е. П. Власть и поместное дворянство в России в начале XX в. : дисс. ... доктора ист. наук: 07.00.02 / Барінова Екатерина Петровна. – Самара, 2003. – 409 с.
2. Бодиско Дм. Дворянский вопрос – вопрос государственный / Д. Бодиско. // Громадянин. – 1897. – 15 мая. – №37. – С. 6.
3. Бодиско Дм. Дворянский вопрос – вопрос государственный / Д. Бодиско. // Громадянин. – 1897. – 22 мая. – №39. – С. 3.
4. Государственные деятели России XIX – нач. XX вв. : Биографический справочник / Сост. И. И. Линьков, В. А. Никитин, О.А. Ходенков. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1995. – 208 с.
5. Гросул В. Я. Русский консерватизм XIX в. : Идеология и практика / В. Я. Гросул. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 439 с.
6. Дворянский вопрос // Московские ведомости. – 1897. – 16/28 апреля. – №103. – С. 2.
7. Дворянский вопрос // Московские ведомости. – 1897. – 17/29 апреля. – №104. – С. 1.
8. Записка петербургского губернского предводителя дворянства Бобринского А. А. по вопросу о поддержке правительством потомственного дворянского землевладения. / Рукописи и машинописный текст. 1897 г. // Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 1412. – Оп. 2. – Од. зб. 376. – 35 арк.
9. Кабытова Е. П. Кризис русского дворянства / Е. П. Кабытова. – Самара : Самар. ун-т, 1997. – 143 с.
10. Кн. Друцкой-Соколинский Б. Н. Чичерин и «Московские ведомости» / Б. Н. Друцкой-Соколинский. // Санкт-Петербургские ведомости – 1897. – 16/28 мая. – №131. – С. 1.
11. Кн. Цертелев Д. К. К вопросу о современном положении русского дворянства / Д. К. Цертелев. // Санкт-Петербургские ведомости. – 1897. – 24 апреля / 6 мая. – №109. – С. 1.
12. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861-1904 гг. / А. П. Корелин. – М. : Наука, 1979. – 304 с.
13. Корелин А. П. Российское дворянство и его сословная организация (1861-1904 гг.) / А. П. Корелин. // История СССР. – 1971. – №5. – С. 56-81.
14. Мнения Бобринского А. А. по переселенческому вопросу / Рукопись. 1882 г. // РДАДА. – Ф. 1412. – Оп. 2. – Од. зб. 111. – 42 арк.
15. Переписка А. А. Бобринского («брат №126») с членами СД // РДАДА. – Ф.1412. – Оп. 2. – Од. зб. 250. – 37 арк.
16. Петербургское и русское дворянство // Громадянин. – 1897. – 29 мая. – №41. – С. 2-3.
17. Проекты и мнения Бобринского А. А. по поводу изменения деятельности и организации «Святой дружины» / 1882 г. // РДАДА. – Ф. 1412. – Оп. 2. – Од. зб. 255. – 12 арк.
18. Русский консерватизм: проблемы, подходы, мнения. «Круглый стол» / [Боханов А. Н., Гросул В. Я., Христофоров И. А. и др.] // Отечественная история. – 2001. – №3. – С. 19-21.
19. Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX века / Ю. Б. Соловьев. – Л. : Наука. Ленинград. отделение, 1973. – 384 с.
20. Сословная рознь // Московские ведомости. – 1897. – 5 / 17 мая. – №122. – С. 1-2.
21. Статья Бобринского А. А. по поводу покушения на Александра II 1 марта 1881 г. / Черновик. 10.03.1881 г. // РДАДА. – Ф. 1412. – Оп. 2. – Од. зб. 694. – 14 арк.
22. Христофоров И. А. «Аристократическая» оппозиция Великих реформ: кон. 1850–сер.1870-х гг. / И. А. Христофоров. – М. : РОССПЭН, 2002. – 426 с.
23. Христофоров И. А. «Аристократическая» оппозиция реформам и проблема организации местного управления в России в 50-70 гг. XIX в. / И. А. Христофоров. // Отечественная история. – 2000. – №1. – С. 3-18.
24. Чернуха В. Г. Внутренняя политика царизма с сер. 50-х до начала 80-х гг. XIX в. / В. Г. Чернуха. – Л. : Наука. Ленинград. отд-е, 1978. – 248 с.